

רשימות

לדמותו של שלמה מימון

ש. ה. ברגמן

האיש שלמה מימון חשוב לבאים אחריו, ולנו היהודים במיוחד, משתי בחינות: חייו מכאן ותורתו מכאן. מדי פעם בפעם ראו רק אחד מן הצדדים האלה. אחרי שחדלה השפעתו הבלתי-אמצעית בפילוסופיה הגרמנית, זכרו אותו רק מבחינת גורלו האישי. ספר תולדות חייו שנכתב בידו גרמנית, זכה לתרגומים רבים: עברית (על ידי טביוב, תרנ"ט, ושוב על ידי י. ל. ברוך, תש"ב), אנגלית (1888), פולנית (1913), איטלקית (1920), יידיש (1927). זאנגויל תאר אותו כאחד מ"חולמי הגיטו", התיאטרון היהודי במוסקבה הכין (לפי ידיעה ב"דבר" מ-14 יאנואר 1940) להצגה מחזה על חייו (מאת מ. דניאל). מאמרים מרובים הופיעו בעתונות היהודית, אשר חזרו על פרשת חייו המרתקת.

כשהתחילו בדור האחרון לטפל מחדש בתורתו הפילוסופית, שוב לא שמו לב לתולדות חייו — אולי מתוך מחאה בלתי מודעת על הזנחת תורתו על ידי הרבים, אשר ניצלו את מוזרות חייו האכסוטיים לצרכי ההנאה הספרותית. ברם לנו כיום חשוב האיש מימון כמו הפילוסוף. דין הוא, איפוא, שנוכיר ראשונה את חייו ונראה מה הם אומרים לנו כיום.

"כיון שמצבי החמרי הורע יותר ויותר לפי שלא הייתי מסוגל עוד לעסוק באומנותי הרגילה, ומתוך כך נתון הייתי בכל מקום מחוץ לחוגי שלי, וגם אי אפשר היה לי במקום מגורי לספק כל-צרכי את תשוקתי למדעים, גמרתי בלבי ללכת לגרמניה, כדי ללמוד שם תורת-הרפואה, ובהזדמנות זו גם מדעים אחרים". במלים אלה פותח שלמה מימון (פרק כ"א של ספר חייו, ע' 149 של ההוצאה העברית שיצאה ע"י "לגבולם") בסיפור על דרכו מעירת מולדתו נסוויץ שבמדינת ליטא לגרמניה בשנת 1777 בערך. "תארו לפניכם — כותב הוא בהמשך דבריו — איש פולני-ליטאי כבן עשרים וחמש, בעל זקן ארוך למדי, לבוש בגדים קרועים ומוזהמים, שלשונו היא בליל עברית, גרמנית-יהודית, פולנית ורוסית עם השגיאות הדקדוקיות של הלשונות הללו". בכיסו היה פירוש למורה-נבוכים, פרי עטו, כנראה הגרעין הראשון של

ספרו "גבעת-המורה". כתב-יד זה, שאותו הראה לאיש-שיחו בבואו אחרי שבועות אחדים של הליכה ברגל לשערי ברלין ובבקשו רשות כניסה אל העיר, היה לו למכשלה. האיש הממונה על רשות הכניסה לברלין מטעם הקהלה היהודית הדיע לראשי הקהלה שנזרקה בו באיש זר המבקש כניסה לברלין מינות, לפי שהוא מתכוון להוציא פירוש לספר "מורה-נבוכים", והגבאים מנעו ממנו את רשות הכניסה. מימון נעשה כעת לפורש-טיד שאומנותו בכך. קבצן יהודי אחד הכניסו אל חדרי-החדרים של המקצוע. "בדרך-נדודינו — כותב מימון — השתדלתי להקנות לבן-לוייתי מושגים של הדת והמוסר האמתי, והוא מצדו למדני פרק בחכמת הקבצנות, הורני את נוסח-חותם-הלשון הנהוגים בה, אף יעצני ביחוד לחרף ולקלל את מי שמשיב פני ריקם". חצי שנה ארכו נדודים אלה בכבישים, עד שהגיע מימון לפוזן. שם מצא "איש-אלהים" (כמו שהוא קורא אותו), את הרב צבי הירש, רבה של פוזן, ואיש זה החזיר אותו ביד טובה ובנדיבות אשר עברה גבולי יכולתו הכלכלית אל חיי אדם מן הישוב. רב נשכח זה הציל לעולם את מי שהיה עתיד להיות פילוסוף גדול.

כשבא מימון בפעם השנייה לעיר-הבירה, נסע במרכבת הדואר, ולא היה לו צורך להתעכב לפני השער הרחוק-נטאלי ולהיות נחקר ונדרש על ידי גבאי הקהלה. שלמה מימון — את השם הזה נתן לעצמו רק עתה בברלין, כי כתביו העבריים חתומים "שלמה בן יהושע" — נתקבל לחוגו של משה מנדלסון. אמנם לא למד רפואה, אבל שלש שנים השתדל ללמוד את חכמת הרקחים. הצלחתו היתה רק בחלק העיוני של החכמה, ועדיין לא כלו שנות נדודיו. הלך לאמסטרדם, ידידי מנדלסון עזרו לו שם, אך עד מהרה הצליח לדחוק את ידידותם אליו על ידי גילוי-לב בלתי דיפלומטי. האספסוף היהודי באמסטרדם זרק עליו, על הכופר, אבנים. הוא היה גם כאן "נתון בכל מקום מחוץ לגבול". נסיון לשים קץ לחייו לא הצליח. כוחו לא הספיק. הלך להמבורג וניסה להתאבד מבחינה רוחנית. לעבור אל הנצרות. אך אהבתו לאמת הכריחהו להתוודות לפני הכתן הפרוטסטנטי שאין הוא יכול לקבל את עיקרי האמונה הנוצרית. לא נתקבל איפוא גם כאן. "אתה יותר מדי פילוסוף, בכדי שתוכל להעשות נוצרי", בעל כרחו נשאר יהודי. בברסלאו מצאה אותו אשתו העגונה, "אשה גסה לפי חינוכה

שנים אחדות קנה לו על ידי גאוניותו, חריפותו וחריצותו, באורח יוצא מגדר הרגיל כמעט, את כל המדעים הגבוהים ובייחוד את הפילוסופיה שלך, או למצער את אופן ההתפלספות שלך, במדה כזאת, עד שאני מעז לומר, שהוא אחד מן המעטים כיום על האדמה, אשר הבין אותך ותפס אותך כליל. הוא חי כאן במצב עלוב מאוד, מתמיכת חברים אחדים, כולו נתון לעיון. הוא גם ידידי ואני אוהב ומעריך אותו מאד מאד. על פי עצתי שלח את המאמרים האלה, לפני הבאתם לבית הדפוס, אל כ' לשם עיון. אני מעז לבקשך, לעיין בכתב-היד ולומר את דעתך, ואם תמצא שכתב-היד ראוי לדפוס, להודיע על זה לעולם. אמנם מכיר אני את ההעזה שבבקשתי זו בכל היקפה, אך, תודה לאל, מכיר אני גם את האיש שאליו הנני פונה בבקשתי" (מכתב משבעה באפריל 1789).

תשובתו של קאנט להאָרץ ידועה מספר-חייו של מימון. קאנט התנצל ברבוי המכתבים שהוא מקבל ובבריאותו המתרופפת, אך המשיך: "כמעט שגמרתי בלבי להשיב את כתב-היד בחזרה מתוך התנצלות. ואולם אך הצצתי בכתב-היד, הכרתי מיד את ערכו המעולה, ולא זו בלבד שאף אחד מן החולקים עלי לא הבין את דברי ואת השאלה העיקרית שלי כדומה למר מימון, אלא שרק מועטים נתיחדה להם חריפות-שכל גדולה כל-כך לחקירות עמוקות כגון אלה, כמוהו. חיבורו של מר מימון מכיל הערות חריפות מרובות כל-כך, אשר אם יפרסמו בקהל, ודאי יעשה רושם טוב לשבחו".

אמנם כיום אנו יודעים שלא תמיד דיבר קאנט בלשון נלהבת כל-כך על מימון. שנים אחדות אחר כך, ומימון כבר מפורסם בקהל הקוראים, כתב קאנט אל ריינהולד: "מימי לא הצלחתי להבין מה היתה כוונת מימון בנסותו לתקן את הפילוסופיה הבקרתית — בכגון אלה מתנסים היהודים בחיבה יתרה, כדי לזכות בחשיבות מדומה על חשבון אחרים. את הויכוח אתו אני נאלץ להניח לאחרים". את יישוב הפירכה הזאת מקאנט לקאנט נשאר לביוגרפים של קאנט ולמבשרי עמדתו כלפי היהודים. כאן די לנו לקבוע שמכתבו של קאנט אל האָרץ ומכתב דומה למימון עצמו הספיק כדי לעשותו לסופר נכבד. עשר השנים הבאות היו שנים של פריון ספרותי מבורך. ב-1791 יצא "גבעת המורה", החיבור החשוב ביותר של מימון בעברית, ביאור לחלק הראשון של "מורה נבוכים". ב-1792 נדפס ספר חייו שבגללו נתפרסם מימון בקהל הקוראים הגרמניים המשכילים. עתונים מדעיים נכבדים הומינו אותו להשתתף בהם, והוא אף נעשה, החל מ-1792, יחד עם קרל פיליפ מוריץ, עורכו של *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*

ומנהג חייה, אבל בעלת שכל ואמיצת-רוח" שבאה עם בנה (מימון היה בן 14 כשנולד לו בן זה) ושידלה אותו באיומים ובבקשות לתת לה גט-פטורין. ושוב נדד מברסלאו לברלין.

השנים המועטות מיום ששב מימון בפוזין לחברת בני-אדם, הביאו את פריים הספרותי על אף חייו נדודים אלה. עוד בפוזין נכתב בשנת תקל"ח (1778) הספר "חשק שלמה" שבו ניסה מחברו הצעיר עדיין להשלים בין התורה לבין החכמה. תשע שנים אחריו נתחברו "תעלומות החכמה", פסיקה בשפה עברית. שני הספרים נשארו בכתובים. בברסלאו תרגם מימון את "מועדי השחר" (מורגנשטון) של מנדלסון לעברית, אך תרגום זה הלך לאיבוד. וב-1789 נוצר, בהשפעת "בקורת התבונה הטהורה" של קנט, ספרו הפילוסופי הראשון (והחשוב ביותר) של מימון בשפה הגרמנית: "מסה על הפילוסופיה הטרגנסצנדנטאלית" (תרגום עברי הוצא ע"י הוצאת-הספרים של האוניברסיטה, תש"א). את הספר פתח מימון בשיר של לוק-רציוס, ששימש לו, בשנויים קלים, שיר תהלה לקאנט: "אתה אשר הנחת אור בחשכה בך דבקתי, בעקבותיך אלכה, גאון גרמניה, צבי עדין! חמדת-בנייפת! ... יען אותך כנפשי אהבתי לכן לעשות כמוך יאבתי". הספר עצמו הוקדש, "להוד מעלתו מלך פולין, הנסיך הגדול לליטא" סטניסלאוס אבגוסט פוניאטובסקי, המלך הפולני האחרון. מימון קיווה שעל ידי ההקדשה הזאת של ספר מדעי אשר נכתב בברלין על ידי אחד מנתיניו של המלך (גאותי היא על שנולדתי בארץ הנתונה לממשל של שליט המחונן בתכונות נשגבות") יטע "בקרב העם הפולני האציל" דעה יותר טובה על היהודים וקיווה להוכיח, "שאם היהודים לא היו לתועלת לארץ, הרי זה לא מפני שחסרים להם כשרונות ורצון טוב, אלא מפני שחסר להם כיוון תכליתי בשביל כוחותיהם". ובאשר ליהודים עצמם, הביע מימון בהקדשה זו את התקווה, כי ישאפו להיות ראויים "על ידי השכלה ויושר לכבוד העם שבתוכו הם יושבים". הספר לא הגיע לידינו של המלך אשר לו הוקדש. מימון בעצמו מספר שמסר את הספר לציר הפולני בברלין, אך הלה לא ראה צורך לשלחו לתעודתו. ספר ספר ומזלו! המלך הפולני נשכח, אך "המסה על הפילוסופיה הטרגנסצנדנטאלית" היא אחד הספרים הפילוסופיים הגדולים במאה ה-18, והוא ספר רענן וחי עד היום הזה.

את כתב-היד של "המסה על הפילוסופיה הטרגנסצנדנטאלית" שלח הרופא היהודי מרקוס האָרץ אל קאנט ידידו. במכתב-לוואי העיר האָרץ שהכתב "מכיל שיקולים חריפים על השיטה של קאנט". מחברו היה קודם אחד היהודים הפולנים הגסים ביותר, אך זה

אותן ורמו עליהן, ואולם רק שלושת הפילוסופים הנזכרים אשר כוח הקונסטרוקציה הנועזת שלהם עלה בהרבה על זה של מימון, הלכו בדרך שהורה מימון ועשו את רעיונו, ש"שכלנו הוא השכל האלוהי, אך על דרך הצמצום", לראש-פינת ולכוח המניע בבניניהם. פיכטה הודה (במכתב אל ריינהולד): "לכשרונו של מימון הערצתי נתונה ללא מצרים".

מה נוכל אנו כיהודים ביום הזה ללמוד מתולדותיו של שלמה מימון? כשאנו מביטים על הביוגרפיה המזוהה שלו כדין-וחשבון של האדם, של הנפש היחידה הזאת, הרי מעידה היא על הכוח הענקי שבו חתרה הנפש הזאת, על אף מעצורים עצומים, להגיע מן החושך אל האור במשך חיים קצרים. הלא רק בן ארבעים ושש שנים היה במותו! אך אם נראה אותו כמייצג תקופה — והלא כל פילוסוף גדול הוא נציג דורו וכלי ביטוי לדורו — הרי נעשה ענין מימון הרבה יותר מסובך. אישיותו של מימון, על אף כל הליקויים שבה, בעלת טוהר גדול, בשאיפתו אל האמת ובהערצתו את האמת ללא גבול. "אמנם אינני אדם גדול" — כותב הוא בהקדמה לחלק השני של ספר חייו, — "אבל מה בכך? הריני אוהב את האמת, והואיל וכדי לבקש את האמת עזבתי את עמי, את ארץ מולדתי ואת משפחתי, אין לחשוד בי, שאוותר ויתור כלשהו על האמת מחמת נמוקים קלי-ערך. אויבה של האמת הוא על ידי כך עצמו אויבי שלי, אף-על-פי שאין שום יחס מיוחד ביני ובינו". ב"מסה על הפילוסופיה הטרגנסצנדנטאלית" דן הוא בשאלה, אם אפשר להרחיב את גבולות שכלנו ולמצוא מעבר מהעולם החושני לעולם השכלי ומעיר בסוגריים: "ודבר זה, יאמרו עליו המדינאים מה שיאמרו, הוא חשוב הרבה יותר ממצאית הדרך להודו המזרחית!" שאיפה לזהות זו אל האמת מקרבת את מימון האיש אל לבנו, אך שאיפה זו לא יכלה, בתוך האוירה של חוסר סובלנות אשר שררה בקרב היהודים, לגדול ולהתפתח התפתחות חיובית, קונסטרוקטיבית. איש זה, גדול הפילוסופים היהודיים אחרי ספינוזה, עזב את עמו. אף-על-פי שלא הצליח להתקבל לתוך הכנסיה הנוצרית, לא חי כיהודי. על יד מיטתו, בשעת הגסיסה, עמד כהן נוצרי והכין אותו, מתוך שיחה על השארות-הנפש, לקראת הנסיעה הגדולה (השיחה נשמרה בידנו). יחסו האישי של מימון אל היהדות, על אף התענינותו בגורל יהודי פולין המתבטאת בהקדשת ספרו למלך פולין, נשאר בעייתי ביותר והצדיק, כביכול, את חשדות רודפיו.

בדומה לספינוזה ובדומה למנדלסון ראה מימון ביהדות דת של תחוקה תיאוקראטית. "החוקים היסודיים דיים של הדת היהודית משמשים גם חוקיה היסודיים

ופירסם בו ובעתונים אחרים מאמרים חשובים בתחום הפסיכולוגיה (ומה שהיינו קוראים כיום פאראפסיכולוגיה).

ובכל זאת: מנוחה לנפשו לא מצא. בין כתיבת ספר לספר בילה את זמנו בבתי מרוח. גילוי-לבו וחוסר התחשבותו קנו לו אויבים רבים. הוא נאלץ לעזוב את ברלין, והנה הומינו איש אציל — ואציל-נשמה — הרוזן אדולף קאלברויט, לבוא לאחותו לשליזיה, בקרבת גלוגאו. בסבלנות ובסלחנות אסף את האיש הקשה אל ביתו ונתן לו לחמש השנים האחרונות של חייו מחסה ומקום-מנוחה. הרוזן השלים באופן זה את פעולת אהבת-הזולת של הרב מפוזין. מימון הקדיש את ספרו "מחקרים בקרטיים" לגראף קאלברויט: "יש לך זכות מבוססת לקבל ספר זה מידי. כתבתיו בביתך, בעידודך, בתמיכתך. יתר על כן, כשכתבתיו, העליתי לפני עיני רוחי קורא שכמותך וכאילו מדדתיו במידתך".

היה זה ספרו האחרון. ב-22 בנובמבר 1800 מת. כשהביאוהו לקבורה, רצו ילדי קהלת גלוגאו אחרי הארון וורקו בו אבנים. מימון נקבר ככופר מחוץ לבית הקברות. ניירותיו שהניח אחריו, נשרפו — כך סיפרו בשנת 1849 זקני גלוגאו מתוך זכרונות ילדו-תם — בחצר בית הכנסת. כששאל יעקב פרומר (שפירסם בשנת 1911 הוצאה חדשה של תולדות-חייו, עם הקדמה והערות רבות וחשובות) את הרבנות למצב קברו של הפילוסוף, ניתנה לו התשובה: "אין אנו מכירים את מקום קברו של מימון ואין אנו יכיר לים לקבוע, אם היתה מצבה בזמן מן הזמנים".

הערכת החשיבות המכרעת של הפילוסופיה של מימון להתפתחותה של הפילוסופיה הגרמנית אינה מענייננו כאן. במשך הדור האחרון נקבע על ידי מספר של מחקרים היסטוריים, שפורסמו בגרמניה, בצרפת ואצלנו בארץ, מקומו של מימון בהתפתחות זו: שיטתו היא חולית-הביניים המקשרת את משנתו של קאנט עם האסכולות של האידיאליזם הגרמני בתחלת המאה ה-19, פיכטה, שאָלינג, האָגל. ההתפתחות הזאת סובבת על מושג הדבר-כשהוא-לעצמו. לקאנט היה הדבר-כשהוא-לעצמו חסימה חיצונית של ההכרה האנושית הקיימת מחוץ לאדם והגדרת דרכו להכרת ההויה האובייקטיבית. מימון העביר את ההגבלה הזאת לתוך השכל האנושי, בהראותו ששכלו של האדם הוא דמות דיוקנו המוגבל של אלוהים. הנגוד בין השכל האנושי לבין הדבר-כשהוא-לעצמו לא היה עוד אויב-יבטיבי, אלא סובייקטיבי, לא מוצק וקבוע, כי אם דינאמי ומתנועע. בעיקרו של הענין, זהה הוא השכל הסופי שלנו עם השכל האינסופי. על ידי רעיון-אב זה נפתחו פרספקטיבות פילוסופיות שמימון צפה

על קארל רנר

ח. אביעם

במות קארל רנר, נשיאה של אוסטריה, בן שמונים, הלך לעולמו. הוגה-דעות ומדינאי סוציאליסטי, מן הגדולים שבדורו, שהטביע חותמו במידה רבה על מחשבת הדור, אך לא הצליח לכוון את מדינתו ואת מפלגתו על-פי תורתו. אף משרתו הרמה בסוף חייו לא היה בה כדי לחפות על העובדה, שעולמו נחרב עליו זה-כבר וסיכום חייו עגום ביותר. לאזהרותיו והצעותיו הקונסטרוקטיביות לא שעו — ויריביו שניצחוהו במערכות הרעיוניות בקרב מפלגתו ומדינתו העלו חרס בידם.

רב כשרונות היה האיש, מחדש הלכות במדעי המשפט והסוציולוגיה, בכלכלה ובמדיניות. בצעירותו היה הסוציאליסט הראשון בתקופת האינטרנציונל השני שעמד על חשיבותה המכרעת של הבעיה הלא-מית לגבי כל תכנית סוציאליסטית ריאליזית, ממשיית, שנתן ספר כריתות ל"קוסמופוליטיות התמים" השליט בימים ההם ברחבי התנועה הפרולטארית. הוא הכיר כי מלחמת המעמדות של הפרולטאריון בלבד לא תביא לידי הגשמת הסוציאליזם, אם לא תמצא התנועה הסוציאליסטית מענה גם למאוויהם הלאומיים של העמים נטולי העצמאות. עם זה לא תמך בפתרון הרא-דיקאלי, כביכול, של הקמת מדינות לאומיות עצמאיות בכל המקרים, שכן פתרון זה היה מביא לידי פיצולן של חטיבות כלכליות גדולות ומרובות-יתרונות, אף לא היה פותר את בעית המיעוטים הלאומיים בתוך כל מדינה לאומית. הוא חזר איפוא אחר פתרון שיסור מור על אחדותן הכלכלית והצבאית של המדינות רבות-הלאומים ויבטיח עם זאת את התפתחותן החפ-שית של האומות השונות. את רעיונותיו בסוגיה זו פיתח בפעם הראשונה בספרו "מדינה ואומה" בשנת 1899 והנחותיו שימשו יסוד לתכנית הלאומית שהוחלט עליה בוועידת הסוציאליזם הקראטי האוסטרית בברין באותה שנה. רנר ראה באומה התאגדות אישית: הלאומיות אינה דבוקה בקרקע אלא באיש. כשם שהעולם הנאור פטר את עצמו מן הזהות בין המדינה והדת, כן עליו להשתחרר מן הזהות בין המדינה והאומה. ברם, האבטונומיה פרסונאלית, על-פי טבעה, אינה יכולה להקיף אלא את עניני השוק, החינוך והתרבות, ואולי ההגנה המשפטית. משום כך יש למ-צוא דרך למזג את האבטונומיה הטריטוריאלית עם האבטונומיה הפרסונאלית. הצעותיו של רנר היו איפוא: (א) יש להפוך את אוסטריה למדינת-לאומים פדרטיבית דימוקרטית; (ב) יש לבטל את ארצות-

של המדינה היהודית. ולפיכך כל המכירים עצמם כחברים למדינה זו ומבקשים ליהנות מן הזכויות, שניתנו להם בתנאי שיקימו אותם, חייבים לקיים אותם". ובעמדה זו הרי מימון אף רציני יותר מן הרמב"ם; בניגוד למנדלסזון מצדיק הוא את החרם אשר הטיל הרב בהמבורג על הפושעים העוברים על דת ישראל בפרהסיה. ואולם את עצמו הוציא מימון מן הכלל: "מי שפורש ממדינה זו ואינו רוצה להתחשב לחבר לה ומוותר על כל הזכויות, אחת היא, אם נעשה חבר למדינה אחרת או פרש להתבודדות, שוב אינו חייב לקיים את החוקים הללו". מימון פרש מאתנו. לא חיו בו אותם הגעגועים לתחית-הלב של היהדות, שאנו מוצאים באינטליגנציה היהודית בדור שאחרי מימון ושהיו נצני הציונות. מימון סבל יותר מדי מאי-הסובלנות היהודית, כדי שיהיה מקום בלבו לגעגועים רומאנטיים. על חייו בישיבה הוא כותב את המלים המרות: "קולמוסי נשמת מידי, כשאני מעלה על זכרוני, כי אני ורבים כמוני אנוסים היינו לבלות את מבחר שנותינו, את השנים, שבהן מגיעים כוחות האדם לידי עצם חזקתם, בלימוד זה, הממית את הרוח, ולהיות ערים לילות תמימים, כדי להכניס משמעות במקום שאין שום משמעות, לגלות בחריפות סתירות במקום שלא נמצאו שום סתירות, וליישב בחידוד השכל סתירות בולטות, לרדוף בשלשלת ארוכה של דקדוקים אחרי צללים ולבנות מגדלים באויר".

מתוך חיות-נעורים קשות אלה מבינים אנו שמימון פרש מאתנו ולא ניסה להגיע לידי סינתזה חיובית. המסורת היהודית חזקה מאד בלבו; ספר חייו הוא כולו ספר יהודי מבחינת התוכן, ואותו הספר הקובע את עמדתו בתולדות הפילוסופיה, ה"מסה", מסתיים בהבאה ממסכת ברכות. מימון פרש להתבודדות פילוסופית ונשאר מחוץ לתחומנו בחייו כשם שנקבר מחוץ לקבר ישראל במוותו. הבעיות שנתגשמו בחיים טראגיים אלה של פילוסוף יהודי גדול, לא באו על פתרון עד היום הזה. אמנם בשלושת הדורות משלמה מימון ועד הרמן כהן — הפילוסוף היהודי-גרמני הגדול השני אחרי מימון שהיה גם מבחינת תוכן מחשבתו הפילוסופית קרוב למדי למימון — נעשתה עבודה רוחנית כבירה בקרב יהודי אירופה מתוך חי-פוש פתרון לבעיה: כיצד ניתן לחיות כיהודים דתיים כיום? אך שלשלת ההתפתחות של היהדות באירופה נקרעה באמצע. כעת מחויבים אנו, בתוך נסיבות שהשתנו מיסודן, להאבק מחדש על הפתרון. חיו הטראגיים של שלמה מימון שוב אינם בשבילנו מה שהיו לדורות אחרים: קוריוז ספרותי, אלא עצם מעצמנו ובשר מבשרנו בהאבקנו על האפשרות לחיות כיהודים בעולם של היום.